

Az Aczélt megedzik
Aczél Tamás: *A szabadság árnyékában*

Rezümé

A kommunista diktatúra alatti irodalmi diskurzusból, az irodalompolitikai meghatározottságú kritikai megszólalás néhány irodalmi, esztétikai szempontját szeretném áttekinteni Aczél Tamás, a világháború utáni irodalmi normarendszer kialakításának időszakában írt, 1948-ban megjelent és 1952-ben Sztálin-díjjal jutalmazott, *A szabadság árnyékában* című regényén keresztül.
KULCSSZAVAK: irodalompolitika, kritika, Aczél Tamás, Sztálin-díj, kommunista diktatúra

Abstract – In the Shadow of Freedom

I would like to review some of literary, aesthetic viewpoints of the politics definiteness literary critical discourse under the communist dictatorship by novel of Tamás Aczél, what was written after the second world war, printed in 1948 and was rewarded Stalin prize in 1952.

KEYWORDS: literary politics, criticism, Tamás Aczél, communist dictatorship, Stalin prize

A kommunista diktatúra alatti irodalom leggyakrabban mint ideológiai alapú gondolkodásmód-formáló és társadalomalakító politikai lehetőség jelenik meg a különböző szakmunkákban, de kevesebb szó esik magukról a szövegekről, értelmezésükről, valamint az őket meghatározó hatalmi-politikai viszonyokról. Holott az irodalom kritikai értékelését, annak külpolitikai és belpolitikai feltételrendszerét, a közéleti cselekvést és gondolkodást egyaránt ellenőrző hatalomtól az irodalmi-kritikai megszólalás adott viszonyrendszerhez alkalmazkodó attitűdjéig sokféle vizsgálati szempont kínálkozik a kutató számára, amelyben a Ranciere álláspontja szerinti láthatóvá tétel legalább annyira fontos lehet, mint (Genette terminológiájában) az esztétika és politika két egymáshoz belsőleg kapcsolódó struktúrájának kérdése. A párt közvetett vagy közvetlen irodalompolitikai állásfoglalásainak alárendelődő, a szépirodalom lehetőségeit és a művekről szóló diskurzust szabályozó irodalomkritika szerepkörei és szempontjai leggyakrabban mégis kifejtetlenek maradnak. Úgy gondolom, hogy a politikai hatalom által megszabott irodalmi-kritikai mozgástérben az irodalompolitikai céloknak és elvárásoknak való megfelelés nemcsak egyfajta irodalmi legitimációs törekvésnek tekinthető, hanem a kritikai megszólalásban irodalmi, esztétikai szemléletmód is érvényesül. Ez utóbbinak néhány szempontját szeretném áttekinteni egy, a világháború utáni irodalmi normarendszer kialakításának időszakában íródott és megjelent, majd később újratárgyalt regényen keresztül.

Aczél első regényének kéziratát a Szikra díjazta az 1947-es regény pályázaton. A kiadó *A szabadság árnyékában* szövegét a benne rejlő művészi értékek elismeréseként ajánlotta kiadásra.¹ Aczél ebben az időszakban már behatóan foglalkozott a marxizmus és irodalom kérdésével. A Keszi Imre által szerkesztett *Emberség* egyik szerzőjeként az irodalmi művön a propagandajelleget,² az irodalomelméleti munkán pedig a párthűség artikulálását kérte számon. A Szikra Kiadó gondozásában megjelent *Irodalom és demokrácia* című Lukács György-tanulmánykötetről írt kritikájában a lényeg és a jelenség dialektikus elméletének gyakorlati átültetését dicsérte, ezen túl szinte a militáns, propagandisztikus retorika apropójának tekintette a kritikát:

A határozott állásfoglalás azonban – ide vagy oda, jobbra vagy balra, a demokrácia ellen vagy mellett – szükségszerűen kényszerítővé vált. Ez az állásfoglalás tisztázza a szemben álló frontokat [...] A fasizmus leverésével korántsem szűnt meg az imperialista reakció újabb változatai ellen szükséges harc, legfeljebb más vonalakra tolódott át.³

¹ Szabad Nép 1947. október, 234. sz., 4.

² ACZÉL Tamás, *Vérsi Endre: Muszka Pista*, Magyarok 1947. április, 315–316.

³ LUKÁCS György, *Irodalom és demokrácia*, *Emberség* 1947/2–3, 136–137.

Keszi Imre a *Szabad Nép* munkatársa is volt ekkor, ahol már 1948 novemberében, az Aczél-regény megjelenése előtt annak sikerét jósolta.⁴ A lap a karácsonyi könyvek közt be is számolt a könyv megjelenéséről. A szöveg a fiatal realista prózaírók közül főleg politikai-ideológiai alapon emelte ki Aczélt, közel sem egy remekművet, de egy méltányolandó kísérletet látva regényében.⁵ A második kiadásra már 1949 szeptemberében sor került, a lapokban „a magyar felszabadulás regényeként” reklámozták. Augusztusra Cserés Miklós rendezésében rádiódrama is készült a regény alapján, Aczél mellett Vajda István részvételével.⁶ Aczél ebben az évben Kossuth-díjat kapott, de sokat elárul a regény fogadtatásáról, hogy ezt az elismerést költői munkásságával indokolták.

Első versét a Népszava közölte 1940-ben, egy évvel később önálló kötettel jelentkezett *Ének a hajón* címmel, ezt 1948-ban az *Éberség, hűség*, majd 1949-ben a *Jelentés helyett* követte. Ebben az évben egy színműve, *Az első élmunkás* is megjelent, majd 1951-ben keletkezett kisregénye *Láng és parázs* címmel. A második világháború után rendszeresen közölték a lapok írásait (pl. Budapest, Új Idők, Forum, Irodalmi Szemle, Újhold, Valóság), illetve szerepelt antológiákban is: az 1948-as *Négy nemzedékben* még többek közt Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Weöres Sándor, Áprily Lajos versei mellett kapott helyet, de 1950-től már politikai-ideológiai tekintetben jóval zártabb koncepciójú kötetek: *A szabadság énekei*, *Szemtanu*, *Csatázok verseimmel*, *Felszabadult ország*, *Hét évszázad magyar versei*, *Szabadság*, *Magyar írók Rákosi Mátyásról* közölték írásait.

A regényszövegben Magyarország világháború utáni társadalmi két, egymástól drasztikusan elkülönülő térre oszlik, mely oppozíciós rendszerben a Horthy-éra egykori haszonélvezőinek (tőkéseknek, tisztéknek stb.) konspirációs tevékenysége hátráltatja az új világrend építésére törekvő békés munkásokat, kommunistákat. A szereplők jellemzése tehát az „osztályharcban” betöltött szerepük által meghatározott. Különösen irracionális a „klerikális reakciót” megtestesítő Jonasz atya alakja, akinek a logikátlan gondolkodásmód és az egymáshoz nem kapcsolódó frázisok halmozása a védjegye:

Az a lány elveszett nő. – Kinyújtotta karját s az égre nézett. – Látom, ahogy hullik, züllik lefelé a lejtőn. Tudják maguk, mi lesz azokból, akik megszakítják kötelékeiket a családjukkal, a múltjukkal, mindazokkal a tradíciókkal, amelyek életünk alapjait jelentik? A múlt! A megszentelt korona! – Leejtette karjait. – Ez lesz belőle. Nyomor, éhség. Az ilyen emberek könnyen hajlamosak arra, hogy beleessenek a kommunisták hálójába. (...) [Az ilyen lány] Elszakad Isten ígéjétől s a pokolra vettetik.⁸

Az atya passzív alak, a háttérben meghúzódó felbujtó, aki céljai eléréséhez csak lelkesítő beszédeket tart, ily módon: „Lehel kürtjének bőgése ébressze a népet!”⁹ Szándékai expliciten kifejtettek: „Mi leszünk a győztesek – mondta Jonasz atya – mi fogunk diktálni, a világ a lábaink előtt fog heverni, akkor cselekszünk!”¹⁰ Világuralmi terveit pedig rendfokozat nélküli orosz közkatonák meggyilkoltatásával kívánja beteljesíteni: „Két orosz katona lelövését határoztuk el. Az időpont: késő este. A vállalkozás végrehajtásához két önként jelentkezőt kérünk.”¹¹

⁴ Új marxista kiadványok, magyar, szovjet, francia regények, népszerű, tudományos a Szikra programjában, *Szabad Nép* 1948. november 10., 259. sz. 6.

⁵ *Szabad Nép* 1948. december 18., 6.

⁶ *Szabad Nép* 1949. augusztus 18., 10.

⁷ Rákosiról eképpen verselt:

„Ez volt a szó! Értelmes, egyszerű,
küzdelmek tőkéjén érlelt derű,

komoly, megfontolt, izzó bölcsesség ...” – ACZÉL Tamás, *Az első szóról*, szerk. RÉZ Pál, VAS István, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952.

⁸ ACZÉL Tamás, *A szabadság árnyékában*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952, 182.

⁹ *Uo.*, 251.

¹⁰ *Uo.*, 95.

¹¹ *Uo.*, 251.

Jellemző továbbá a regényben, hogy a megszálló orosz hadsereggel szemben rendszeresen, még a hadseregen belül is önkéntes alapon szerveződik az ellenállás, de az antikommunistákat többnyire nem sikerül mozgósítani:

Önként jelentkezőket kérnek, mert egyheti kiképzés után azonnali bevetés következik. (...) Hazánk nagy szükségben van. Budapest felé törnek az oroszok. Egyes páncélos ékek már elérték a főváros határát (ezeknél a szavaknál a fátyolos reggeli csendbe ismét beledördült a távoli ágyúszó). (...) Aki jelentkezik, tartsa fel a karját. Egyetlen ember sem mozdult.¹²

Más szöveghelyen is úgy tűnik, hogy Aczél megfélemlíti a fasiszták általi fenyegetettség ábrázolásáról:

Időközben Raskó elment, s nemsokára két nyilassal tért vissza. Belépésük pillanatában a halkán duruzsoló pincében halotti csend lett. De Rózsának rendben voltak az iratai, a nyilasok morogva elmentek, az órák lassan múltak, este lett, reggel, megint este, megint reggel. Közben a szomszéd ház beomlott, egy repülőgép füstölögve két házzal odébb lezuhant a Szabadság-térre.¹³

Olykor azonban beiktat egy-egy erre vonatkozó szövegrészt:

– Jól kiképeztek benneteket? – Egy német őrmester volt kint – ragyogott Fábri – valami csodálatos volt. Pontosság, egyszerűség, katonás fegyelem, hidegség és semmi könyörület. Bár a mieink is ilyenek lennének – tette hozzá sóhajtva.¹⁴

Ezzel szemben a szovjet haderő olyannyira ártalmatlan a civil lakosságra nézve, hogy a katonák még a bejárati ajtóknál sem tesznek kárt:

Jönnek az oroszok! (...) Most érnek fel az első emeletre – mondta szinte kábultan a fiatalasszony, aki Raskóék mellett feküdt egy matracon. – Most kulcsot vesznek elő – folytatta révetegen az asszony, – már ki is nyílt az ajtó.¹⁵

Az 1944–1945-ös események mintegy fejlődéseméleti tézisként fogalmazódnak meg különböző életvitelű, nemű, korú, de politikai-társadalmi hovatartozástól függően állandó, egyoldalú személyiségjegyekkel megformált szereplők sorsán keresztül. A tisztviselők, katonák, nagybirtokosok, kereskedők züllöttek, erkölcstelenek, nevetségesek, önzők, iszákosak, erőszakosak, vagy jellemtelenek. Aczél regényében – és annak folytatásában – a háború előtti társadalmi rendet olyanok képviselik, akik ártalmasak a világ egészére nézve, és akik törvényszerűen, különböző módokon – jobbára börtön- vagy halálbüntetés következtében – eltűnnek az új társadalomból. A fasisztákkal, „reakciókkal” szemben a „haladást” megtestesítő kommunisták a még zajló harcok közepette is a város újjáépítésén fáradoznak, gyárat szerelnek fel, kizárólagos motivációjuk (és csak az övék) a béke megteremtése. Az egyetlen szereplő, aki a két csoport közti átjárhatóságot biztosítja, Marianne, aki Budapest ostroma alatt a bombázások elől pincékben bújkálva még szépítkezéssel, gondolatban pedig egykori porcelánjaival foglalkozik, de rövidesen saját érdekeiről és jogairól lemondva, egy magasabb társadalmi érdekért feláldozza a családja által biztosított kiváltságait, azaz megtagadva egykori közegét, gyári munkásnő lesz. Aczél azáltal teszi kézzelfoghatóvá a Marianne értékrendjében bekövetkezett elementáris fordulatot, hogy ütközteti azt a lány gyerekkori barátnőjének, Verának az életszemléletével:

[Marianne] „bosszankodva hallgatta, e pillanatban, mintha felpattant volna a lárva burka; egyszerre megpillantotta Vera igazi arcát. Ez hát az a híres szabadság, amit annyira

¹² *Uo.*, 45.

¹³ *Uo.*, 21.

¹⁴ *Uo.*, 126.

¹⁵ *Uo.*, 54.

emleget? Mindennap mással lefeküdni? Kötetlen élet! Nem, semmi kedve nem volt ehhez. Inkább bánkódik és dolgozik tovább.”¹⁶

A regény a zsdanovi irodalomszemléletnek megfelelően – de még annak magyarországi térnyerése előtt – aktuális témát dolgozott fel, konkrét helyen és időben, többszálú, fordulatos cselekményvezetéssel, pártos szemléletmóddal, előretekintő, optimista formában. A könyv első megjelenésekor ennek ellenére alig született róla kritika.

A legelfogultabb véleményt Gyárfás Miklós fogalmazta meg. Cikkében messzemenőig eltekintett még a regény leglátványosabb és ezért nehezen tagadható problémáitól is. Elemzése végén arra jutott, hogy a „felszabadulás” egyenes ági következményeként kiforrott Aczél-féle alkotói világ a szocializmus szellemében, ehrenburgi riportjelleggel, de mindenképp igényes írásművet hozott létre, amelynek központi hőse maga a társadalom, és amelynek létrejötté az író tehetségének és nem a kritika ráhatásának köszönhető.¹⁷ Ennek magyarázata lehet az is, hogy Gyárfás az elsők közt szólalt meg a regényről, egy olyan irodalmi kontextusban, amelyet nem lehetett függetleníteni a kiépülő kommunista diktatúrától.

Ugyanígy a Népszavában megjelent cikk – jobbára Gyárfást ismételve – Aczél mint a költészetében és prózájában is következetesen pártos alkotót eszményíti, aki az írói hivatást már a kommunista társadalomszemlélet tükrében képzelel el, hiszen műveit a munkásosztálynak írta, mely osztály a jövő kultúrájának egyedüli letéteményese, és a múlt kultúr hagyományainak továbbörökítője. A szerző a proletariátussal szemben (illetve amellet) egyetlen kategóriát ismert, az pedig az „ellenség”, de Aczél szerinte az ellenségábrázolásban is helytállt.¹⁸

Pándi Pál alig egy évvel később megjelent kritikája a pozitív hős kategóriájára is hangsúlyt fektetett: „helytelennek” tartotta, hogy Holderrel, az új kommunista gyárigazgatóval ellentétben Marianne az idealizált pozitív hős. Ez az aránytévesztés ugyanis azt sugallja, hogy a Mariann által megtestesített nagypolgári réteg zökkenőmentesen illeszkedhet be az új, szocialista világrendbe. Pándi azért tartja mégis jelentős előrelépésnek és egy nagy realista regény lehetséges előzményének a művet, mivel Aczél megfelelő témát, azaz a szocialista országépítés tematikáját választotta, és ezt marxista-leninista szemléletmóddal közelítette meg, vagyis a szereplők tudati-lelki folyamatait összefüggésbe állította a változó történelmi szituációval. Ennek ellenére úgy látja, hogy a szereplők merev, ideológiai-politikai szempontú kategóriákba osztott típusok maradtak, s ez valójában hitelteleníti őket. S bár ideológiai alapvetései miatt a regény szakítást jelent a világháború előtti „kisszerű”, „szegényes” irodalommal, egy mesterkélt megkonstruált ideológiai vázra épül, hogy cselekménye egységbe foghassa a meglehetősen széttartó történeteket.¹⁹

Ezek a szempontok nemcsak *A szabadság árnyékában* elemzését, hanem folytatásának, a *Vihar és napsütés*nek az értékelését is meghatározták. A közbeszédben gyakran összemósították a két regény különbségei, hiszen Aczél egy regénytrilógia részeinek szánta a két regényt, melyek megjelenése közt ráadásul alig egy év telt csak el.²⁰

¹⁶ *Uo.*, 244.

¹⁷ GYÁRFÁS Miklós, *A szabadság árnyékában, Aczél Tamás regénye*, Haladás 1948 dec. 16., 5.

¹⁸ SÓS (Valószínűleg SÓS Endre), *Aczél Tamás: A szabadság árnyékában*, Népszava 1949. január 7. 6.

¹⁹ PÁNDI Pál, *Aczél: A szabadság árnyékában*, Csillag 1949. április, 62–63.

²⁰ Aczél Tamás 1950. szeptember 17-én a MISZ előadást és vitát elemző cikkében Révaira hivatkozva kifejtette, hogy mivel nem épült fel a szocializmus és az irodalom még nem egységesen szocialista realista pártirodalom, még hátra van a következő szakasz: a proletáriradalom, a szocialista realista pártirodalom hegemoniájáért folyó harc és az irodalmi irányok és írók versengése. Ezért Aczél azt az időszakot az élesedő osztályharc korszakának nevezte, vagyis (a Bolsevik Párt 1925. július 18-i *Pártirodalom* elnevezésű politikai határozatára hivatkozva) a proletariátus mindenhol megszerzi a pozíciókat, megőrzi, kiszélesíti a vezetést. Zsdanov 1934-es szovjet írókongresszusi beszédét idézve támasztotta alá, hogy az irodalom gyengesége a tudatnak a gazdaságtól való elmaradását tükrözi. Szovjet mintára az irodalomban annak kell látszódnia, hogy az egymással ellenségesen szembenálló gazdasági formák egyidejűleg fejlődnek. ACZÉL Tamás, *A proletárhegemonia kérdései irodalmunkban. Előadás és vita a MISZ-ben 1950. szeptember 17-én*, Csillag 1950/35, 87–94.

A második rész elemzésébe Molnár Miklós bevonta a kritikusok felelősségét is, hiszen az első regény hibáit Aczél azért ismételhette meg, mert nem kapott megfelelő bírálatot. A munkástatematika megjelenítésében szerinte Aczél arra összpontosított, hogy a kommunisták a munkásokat nem egzisztenciálisan veszélyeztették, hanem racionális érvekkel az osztályöntudatukra hatottak, ezért tudtak sikereket elérni a legreménytelenebb helyzetekben is. A valószínűsíthető szerzői intenció szerint a kommunista párt világháború utáni hatalmi pozícióba kerülésének többek között ez lehet az egyik magyarázata. Azonban a kritikai pozíció sem sokban különbözött, hiszen azt kérte számon a regényen, hogy az „ellenség” (náci ügynökök, csempészek, feketézők, bérgyilkosok) lényegesen nagyobb hangsúlyt kaptak, magánéleti és lélektani aspektusból is kidolgozottabbak (hiszen az élmunkásoknak egyáltalán nincs magánéletük). A regény emellett hatásvadász eszközökkel operál: komolyan vehetetlenül irracionális helyzetekben láttatja az „ellenséget”. Molnár ezt a sematizmussal azonosította, mely jelenség azután az írószövetségi közgyűlés központi témája lett.²¹

A második regény is azt mutatta, hogy Aczél úgy értelmezte a szocialista realizmus alapvetéseit, hogy a munkásosztály életét ábrázoló szépirodalmi művekben elsődleges cél a proletariátus hegemoniájának ábrázolása. A háború előtti gyárvezetőkkel szemben megerősödő szakszervezetek kiemelésével törekedett ennek szemléltetésére, hiszen általuk mind a munkások magas pozícióba helyezését, mind a kommunista ideológia terjedését ábrázolni lehetett. Király István azonban kifogásolta, hogy Aczél leszűkítette a látókört a proletártematikára, ahelyett, hogy a munkásosztály vezető szerepét a dolgozó nép teljes életének ábrázolásával együtt láttatta volna.²² Ugyanakkor úgy véli, a szerző súlyos hibái, helyenként naturalista vagy felszínes ábrázolásmódja ellenére, főképp a munkásábrázolás terén szerzett vitathatatlan érdemeket.²³

Az 1951-es írókongresszus mindezt részletesen tárgyalta, ezért a Csillag májusi száma *A magyar irodalom helyzete és feladatai* címmel hosszú beszámolót közölt Darvas József neve alatt.²⁴ Az irodalmi életet átható problémák gyűjtőfogalmaként meghatározott sematizmussal kapcsolatban tért ki Darvas az általa „fejlődőképesnek” nevezett Aczél Tamásra is. Darvas szerint Aczélra – az irodalom pártszerűségének legfontosabb kérdéseit meg nem értő kommunista írók többségével együtt – a párt gyakorolt hatást azáltal, hogy meggyorsította a „kultúrforradalom kibontakozását”.²⁵ Aczél második kötetében ő is előnyös választásnak tekintette a világháború utáni életet áttekintő tematikát. Ellenben mindkét szöveget sematikusnak nevezte, azok riportszerűsége, dokumentumjellege miatt. Benjámin László ugyanezt a terminust az elnagyoltan ábrázolt, tipizált papírmáséfigurákra alkalmazta –, ami azért is fontos, mivel – ahogy arra Scheibner Tamás *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása* című munkájában rámutat – a sematizmus fogalma az ötvenes évek kritikai diskurzusában a legkevésbé sem a szocialista realizmuséval azonos jelentésmezőben szerepelt.²⁶

²¹ MM (valószínűleg MOLNÁR Miklós), *Aczél Tamás: Vihar és napsütés*. Szabad Nép 1950. május 11. 6.

²² ACZÉL Tamás, *A proletárhegemonia kérdései irodalmunkban. Előadás és vita a MISZ-ben 1950. szeptember 17-én*, Csillag 1950/35, 87–94.

²³ Irodalomtörténet 38(1950)/1, 55.

²⁴ DARVAS József, *A magyar irodalom helyzete és feladatai*, Csillag 1951, 515–543.

²⁵ A „régiek” között Zelk Zoltán, Benjámin László, Kónya Lajos, Szüdi György nevét említi. De a Párt nevelte, illetve neveli tovább az új parasztságból, munkásosztályból, fiatal értelmiségből érkezett költőket: Kuczka Pétert, Juhász Ferencet, Nagy Lászlót, Tamási Lajost. A prózairodalomban Déry fejlődése jelzi legjobban a Párt irányító befolyását, de az „öregek” (Illés Béla, Gergely Sándor, Rideg Sándor, Sándor Kálmán mellett a fiataloknál is, mint Karinthy Ferenc, Aczél Tamás, Sándor András, Cseres Tibor és Palotai Boris) esetében ugyanúgy látható a jótékony hatás. A drámairodalomban Háry Gyula, Mándi Éva, Földes Mihály és Fehér Klára képviseli a pártszerű művészetet. Ezenfelül a Párt komoly hatást gyakorolt a párton kívüli, útitárs írók (Veres Péter, Szabó Pál) fejlődésére is. Ld. DARVAS József, *A magyar irodalom helyzete és feladatai*, Csillag 1951/5, 515–543.

²⁶ SCHEIBNER Tamás, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása: A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953*, Budapest, Ráció, 2014, 197–239.

Benjámín szerint továbbá Aczél a „burzsoá álobjektivitás” hibájába esett – ami ellen éppen Aczél szólalt fel a Csillagban közölt egyik cikkében. A szöveg azonban, amelyre Benjámín hivatkozott, pontosan az említettek ellenkezőjét tartalmazza. Aczél ebben annak a véleményének adott hangot, hogy a kommunista szereplők jellemrajzába a valóságosabb ábrázolás látszataért szükségtelen negatív vonásokat vegyíteni, ugyanis az új, háború utáni élet megteremtette azokat a pozitív hősöket, akik mimetikusan leképezhetők az irodalmi művekben. Aczél szerint épp abban mutatkozott meg a „kapitalista torzítás” – vagy „burzsoá álobjektivitás” mint irodalmi kategória – hogy testi vagy lelki hiányossággal, hibával mutattak be az írók létező, feddhetetlen kommunista hősöket. Következésképp az idealizálást realiztikus ábrázolásként aposztrofálta, s az ezzel szemben megfogalmazódó fenntartásokat a korábbi rendszerből visszamaradt problémaként fogta fel:

Nekünk az a feladatunk, hogy felszínre hozzuk, irodalmilag megteremtsük azt a hőst, aki mindennapos harcainkat vezeti, irányítja, s nem csal, nem lop, nem sikkaszt, még csak nem is iszik, de annál többet tanul, párnapot tart, szemináriumot, gyárat vezet, s élete egyé válik a nép, a közösség életével. A magyar irodalom adósunk ezzel az alakkal. A magyar társadalom régen megteremtette.²⁷

Aczél munkájának bírálata részben tehát a kidolgozottság rovására eltúlzott propagandajellegre összpontosult, amit megerősített az is, hogy az írókongresszust záró beszédében Horváth Márton helyeselte Benjámín hozzászólását, amelyben kimutatta Aczél regényének sematizmusát,²⁸ Révai pedig Aczél önkritikájáról nyilatkozott elismerően.²⁹ Ugyanakkor az is figyelemreméltó, hogy ekkor, már a diktatúra nyílt bevezetése után sem mutatkozott lényegi eltérés a mű értékelésében.

A regényt azonban szélesebb, nemzetközi irodalmi diskurzusba emelte a díjazás, bár addigra *A szabadság árnyékában* megjelent oroszul (1950-ben), valamint bolgár és szlovák nyelven (1951-ben). A díjazás után elkészült a cseh (1952) és az olasz (1955) fordítása is. Az esemény horderejét mutatta, hogy a részletes a magyar beszámolók mellett³⁰ a szovjet sajtó, még a Pravda is foglalkozott 1952-es a magyar díjazással.

A legtöbb Magyarországon élő újságíró, kritikus osztotta azt az álláspontot, hogy Aczél szándéka tiszteletre méltó, de egyetértettek abban is, hogy *A szabadság árnyékában* című regényt hiba volna egy, a keletkezéshez képest „előrehaladottabb” irodalmi viszonyrendszerben értelmezni, hiszen a kivitelezés bőbeszédű, elsietett, sokszor naturalista, s ez a szocreál kezdeti időszakának a következménye.³¹

Ez a kontextusfüggő kritikai attitűd joggal tekinthető a szöveg egyfajta esztétikai mentegetésének, ugyanakkor a marxista szemléletű irodalomértés szempontjából is

²⁷ ACZÉL Tamás, *A proletárhegemónia kérdései irodalmunkban*, Csillag 1950/35, 87–94.

²⁸ HORVÁTH Márton, *Felszólalás az Írószövetség első kongresszusán*, Csillag 1951/5, 579–586, ill. RÉVAI József: *Kongresszusi felszólalás*, Csillag 1951/5, 587.

²⁹ Goda Gábor felszólalásából kiderül, hogy előzetesen a prózai szakosztály készítette elő az Írókongresszusra a *Felelet*, a *Vihar és napsütés*, Veres Péter *Szolgaság* és Sándor Kálmán *Szégyenfá* című regénye körüli vitát. GODA Gábor, *Prózaírodalmunk egyes kérdéseiről*, Csillag 1951, 899–905.

³⁰ Az érintett nyomtatott sajtó mellett tudósított róla a Magyar Filmhíradó is. Ld: <http://www.filmintezet.hu/uj/hirado/heti/index.php?v=hir&id=1080&eid=6342>

Aczél Tamás úgy fogalmazott, hogy a magyar írók számára nincs nagyobb tisztesség, mint a szovjet néppel együtt harcolni a béke ügyéért. Nagy Sándor valamennyi magyar író nevében megfogadta, hogy méltók lesznek a magyar irodalom forradalmi hagyományaihoz. Nagy Sándor nyilatkozatát a Szabad Nép közölte: „Törjön el tollam, szívem harcos fegyvere, ha egy pillanatra is meghátrál az előttünk álló nagy feladatokról a nagyszerű csatában, amely az emberiség boldogulásáért folyik.”

³¹ Urbán Ernő Révait idézve azt tekintette a szerző érdemének, hogy a köztársaság érdekeit tartja szem előtt írásaiban: Szabad Nép 1952/10, 7. A Lityerturnaja Gazetában megjelent cikk összesítését is közölte a Szabad Nép, mely szerint a Szovjetunió minisztertanácsa „a békéért és a demokráciáért vívott harc magasatos eszméit” kérte számon az irodalmi műveken. Ld. *A Lityerturnaja Gazeta a haladó szellemű külföldi íróknak juttatott Sztálin-díjról*, Szabad Nép 1952/3, 19., valamint *A magyar irodalom nagy megtiszteltetése*, Szabad Nép 1952. márc. 27.; *Új Sztálin-díjasok*, Szabad Nép 1952. márc. 27.

meggondolandó, hiszen a szocialista realizmus változékony, pontatlanul megfogalmazott és olykor visszamenőlegesen érvényesülő kritériumai nemcsak Aczél regényének fogadtatását befolyásolták.

Magáról az eseményről azonban kivétel nélkül szuperlatívuszokban számoltak be, többek közt Bóka László: „a világ őrtornyára fölvtették a magyar lobogót!” – írta a Csillag áprilisi számában. A Sztálin-díjat az egész ország irodalmát elismerő erkölcsi minősítésként fogta fel, melynek értékét szerinte maga a név, a népek közötti béke megszilárdításának célkitűzése, illetve a korábban díjazott művek színvonala határozza meg. Kifejezetten megtisztelőnek érezte, hogy Aczél egy mezőnybe került Nagy Tyihonovval, a kínai Din Linnel, Csou Li Póval, és a francia André Stillel.³²

Aczél regényében Bóka a választott témakört méltatta, mivel a szerző a második világháború utáni történeti szituációban a társadalom realiztikus ábrázolását igyekezett nyújtani, már akkor, amikor hasonló törekvésekben a többi szerzőt – a kortárs kritika szerint – a történeti távlat hiánya meggátolta. Aczél a kezdeményezés bátorságával, a műben megjelenő erkölcsi példamutatással, illetve segítségnyújtással tett eleget a politikai elvárásoknak. Bóka ugyanakkor még ebben a regényt túlértékelő kontextusban sem tekintett el a kidolgozás felületességétől, sőt arra következtetésre jutott, hogy az esztétikai szempontú bírálatokkal Aczél is egyetértett, hiszen nyilatkozataiban nem a díjnyertes művével „hivalkodott”, hanem a készülő írásokra fektette a hangsúlyt.³³

Bóka, bár méltatta a művet, a szovjet döntésen – alig burkoltan – maga is csodálkozott. Bár az irodalmi, irodalmpolitikai vitákban Aczél ekkor szerzőként és a Csillag főszerkesztőjeként is megkerülhetetlen szereplő volt, a díjkiosztó előtt nyilvános önkritikát gyakorolt, regénye pedig – amelyet nem sokkal korábban maga Bóka is erősen bírált³⁴ – a sematizmus élenjáró példájaként szerepelt az 1951-es írókongresszuson. Vélhetőleg ezt a kettőséget is hidalta át Bóka azzal az állásponttal, hogy a Sztálin-díj inkább figyelmeztető, mint értékelő jellegű. Aczél regénye 1954-ig öt kiadást ért meg – azaz Sztálin halála után is kiadták –, több ezer példányban jelent meg, a gimnáziumban kötelező olvasmány lett.

A díjazás hatása – a nagyságrendileg megnövekedett kiadáson túlmenőleg – a regény gyengeségeinek jóval finomabb, megengedőbb tárgyalásából is kitűnik, ugyanakkor a díjazástól függetlenül, főként az átadást követően, nagyon csekély érdeklődést keltett az irodalmi közbeszédben. Láthatóan a magyar kultúrpolitika nem támogatta – igaz, hogy nem is befolyásolhatta – Aczél kitüntetését, de ennél is lényegesebb, hogy még a szovjet nyomás sem volt elegendő ahhoz, hogy a magyar kritika elismerje a propagandacélokra egyébként megfelelő művet.

³² BÓKA László, *Irodalmunk kettős ünnepe*, Csillag 1952/4, 495–499.

³³ Az írói felelősség mibenlétét így foglalta össze: „A szocializmusért, a dolgozó emberiség békéjéért az a magyar író harcol jól, aki hivatását átérezve, sematizmusmentesen, az elvi mondanivaló pártos tisztaságának és a művészi megformálás legmagasabb igényének egységével elsősorban napjaink harcának hű tükrözésével küzd munkás, békés, boldog jövőnkért.”

³⁴ Szabó Pál a MISZ egyik vitadélutánjáról írt beszámolója szerint, főként Bóka László hozzászólását tartotta eltúlzottnak. Aczél munkáira ekkor, mint írja „úgy záporoztak a kritikai szempontok, mint ahogy hullanak a göröngyök a koporsóra.” SZABÓ Pál, *A vitákról és a kritikáról*, Csillag 1950. június, 48–50.